

تاریخ تشیع در کردستان

تحلیل زمینه‌ها و روند گسترش تشیع در میان کردها

دکتر کیومرث عظیمی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
زمستان ۱۳۹۵

عظیمی، کیومرث، ۱۳۵۴ -
تاریخ تشیع در گُردستان: تحلیل زمینه‌ها و روند گسترش تشیع در میان گُردها / کیومرث عظیمی. - قم:
پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۵.
دوازده، ۴۸۴ ص: مصور. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۳۸۱: تاریخ؛ ۸۹)
ISBN: 978-600-298-127-1
بها: ۲۳۵۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیپا.
کتابنامه: ص. [۴۲۱]-۴۴۶؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. شیعه - ایران - گُردستان - تاریخ. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان: تحلیل زمینه‌ها و روند
گسترش تشیع در میان گُردها. ج. عنوان.
۱۳۹۵ ۲ ت ع / BP ۲۳۹
شماره کتابشناسی ملی
۲۹۷ / ۵۳
۴۳۳۲۳۴۹

تاریخ تشیع در گُردستان: تحلیل زمینه‌ها و روند گسترش تشیع در میان گُردها

مؤلف: دکتر کیومرث عظیمی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری

صفحه‌آرایی: کاما

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۵

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - جعفری

قیمت: ۲۳۵۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵ - ۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات: ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰

ص.پ. ۳۱۵۱ - ۳۷۱۸۵ ● تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

www.ketab.ir/rihu

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی علیه السلام بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان منبع کمک‌درسی گرایش مشاوره خانواده برای درس خانواده‌درمانی

پیشنهاد می‌شود.

کتاب حاضر در گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه به عنوان منبع کمک‌درسی برای دانشجویان تحصیلات تکمیلی و نیز دیگر علاقه‌مندان به پژوهش در زمینه‌های تاریخ و فرهنگ فرق اسلامی تدوین شده است. امید است که مورد عنایت استادان و صاحب‌نظران قرار گیرد تا با پیشنهادهای ارزشمند و راهگشای خود، ما را در غنی‌سازی این اثر یاری رسانند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان لازم می‌دانیم از مؤلف محترم اثر جناب آقای دکتر کیومرث عظیمی، از برادران شافعی‌مذهب اهل سنت که با آفرینش چنین اثری که دربردارنده گرایش‌هایی از اهل سنت و هم، پیدایی و گسترش تشیع در مناطق کردنشین را نشان داده است، و همچنین از ارزیابان محترم این اثر حجج اسلام والمسلمین آقایان رمضان محمدی و دکتر مصطفی صادقی سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

۱	پیشگفتار
۹	فصل اول: کلیات پژوهش مورد بحث
۹	پیشینه تحقیق
۱۰	مارتین وان برویین سن
۱۳	ولادیمیر مینورسکی
۱۴	محمدعلی سلطانی
۱۷	بررسی و نقد منابع تحقیق
۱۸	کتاب‌ها
۱۸	کتاب‌های فارسی
۲۹	کتاب‌های عربی
۳۱	کتاب‌های کُردی
۳۳	کتاب‌های لاتین
۳۶	مقالات
۳۹	تعاریف اصطلاحات و مفاهیم تحقیق
۳۹	شیعه
۴۰	کُرد
۴۲	بررسی منشأ «کُرد» در منابع باستانی
۴۳	کاردا
۴۳	کورتی
۴۴	کردوک
۴۵	کاردو
۴۶	کاردوخ (کردوخ)
۴۶	خالدی
۴۷	اسگرته

۴۸	..... ماد
۴۸	..... ظهور لفظ «کُرد» در منابع تاریخی
۴۹	..... بررسی منشأ «کُرد» در منابع اسلامی
۵۲	..... روایات مربوط به شیطانی بودن نژاد کردها
۵۴	..... روایت مربوط منشأ نژاد کردها از نجات‌یافته‌های ظلم ضحاک
۵۵	..... کردستان
۶۰	..... کلیت جغرافیایی
۶۲	..... جغرافیای امروزی کردستان
۶۴	..... کردستان ترکیه (باکور)
۶۵	..... کردستان عراق (باشور)
۶۵	..... کردستان ایران (روژهه لات)
۶۶	..... کردستان سوریه (روژآوا)
۶۷	..... کردستان ارمنستان (سور)
۶۹	..... مساحت کردستان
۷۰	..... جمعیت کردها
۷۱	..... اثنا عشری (دوازده‌امامی، جعفری)
۷۲	..... یارسان (اهل حق، کاکه‌ای)
۷۳	..... علوی (قزلباش)
۷۴	..... شَبَک
۷۵	..... صارلی
۷۶	..... پَجُوران
۷۹	..... فصل دوم: جغرافیای تاریخی نواحی کردستان در دوران اسلامی
۷۹	..... نواحی کردنشین جبال
۸۱	..... کردهای فارس و خوزستان
۸۱	..... کردهای فارس
۸۳	..... کردهای خوزستان
۸۴	..... کردهای آذربایجان
۸۴	..... هذبانیان
۸۴	..... رَوادیان
۸۵	..... سرزمین جزیره و نواحی کردستان مرکزی
۸۵	..... دیار ربیعیه
۸۶	..... دیار بکر
۸۷	..... جغرافیای تاریخی کردستان تا عهد حاضر

۹۱	فصل سوم: کردستان در دوران اسلامی
۹۱	کردها و اسلام تا تأسیس دولت اموی (۱-۴۰ق)
۹۳	فتح اسلامی مناطق کردستان
۹۳	فتح مناطق کردنشین جبال
۹۶	فتح مناطق کردنشین آذربایجان
۹۸	فتح مناطق کردنشین جزیره
۱۰۰	کردهای خوزستان و فارس
۱۰۱	کردستان بعد از فتوح اسلامی تا تأسیس دولت اموی
۱۰۲	کردها و قیام خریّت بن راشد
۱۰۳	آغاز فعالیت‌های خوارج در کردستان
۱۰۵	کردها و خلافت اموی
۱۰۶	فعالیت‌های خوارج در کردستان در عهد اموی
۱۰۷	کردها و خلافت عباسی
۱۱۱	فعالیت خوارج در نواحی کردستان در عهد عباسی
۱۱۳	اقدامات کردها در قبال فعالیت‌های زنگیان و لشکریان صفاری
۱۱۴	تشکیل امارت‌های کردنشین تابع خلافت عباسی
۱۱۸	کردها و دولت سلجوقی
۱۲۰	کردها، اتابکان زنگی و ایوبیان
۱۲۱	کردها در سلطه ایلخانان و ترکمانان
۱۲۷	فصل چهارم: آیین‌ها و مذاهب اسلامی در کردستان
۱۲۷	باورهای دینی مردم کُرد
۱۳۰	آیین کردها قبل از اسلام
۱۳۲	قراین زرتشتی بودن مردم کُرد قبل از اسلام
۱۳۶	مذاهب اسلامی در کردستان
۱۳۶	روند گسترش تاریخی مذهب امام شافعی <small>رحمته الله علیه</small> در کردستان
۱۳۸	کیفیت انتشار مذهب شافعی در کردستان
۱۴۱	نقش حُکام کُرد در انتشار مذهب شافعی در کردستان
۱۴۶	وضعیت تشیع در کردستان از آغاز تا کنون
۱۴۶	تشیع در کردستان قبل از سال ۹۰۰ق
۱۵۰	آثار حضور تشیع در کردستان در قرن‌های دوم و سوم هجری
۱۵۰	انتساب برخی اصحاب و یاران ائمه <small>علیهم‌السلام</small> به مناطق کردستان
۱۵۴	حضور گسترده سادات در مناطق کردستان
۱۵۵	وجود منسوبان به مناطق کردستان در سلسله روایات احادیث شیعه
۱۵۶	گزارشات تاریخی از گرایش‌های شیعی در کردستان

۱۵۷	نقش حُکام در گرایش مردم کُرد به پذیرش تشیع قبل از سال ۹۰۰ق
۱۵۸	کردها و دعوت عباسی
۱۶۰	کردها و دولت حمدانی
۱۶۱	آل حُسَنویَه بَرزیکانی
۱۶۷	گسترش عقاید غُلات شیعی در کردستان قبل از سال ۹۰۰ق
۱۶۷	کردها، آیین خرمی و عقاید غُلات شیعی
۱۶۹	تشکیل پایه‌های مذهب اهل حق در میان کردان
۱۷۲	کردها و قرامطه اسماعیلی
۱۷۴	تشیع در کردستان بعد از سال ۹۰۰ق

فصل پنجم: نقش عوامل محیطی و جغرافیایی در گسترش تشیع در کردستان

۱۷۹	نقش مهاجرت در گرایش‌های مذهبی و آیینی مردم کُرد
۱۸۰	تأثیر مهاجرت بر گرایش مردم کُرد به پذیرش تشیع
۱۸۲	مهاجرت کردها به خراسان
۱۸۹	مهاجرت ایل زنگنه به ایران
۱۹۰	مهاجرت به نواحی کرمانشاه
۱۹۱	انتقال به نواحی خوزستان، لرستان و خراسان
۱۹۲	مهاجرت ایل بختیاری به ایران
۱۹۳	تأثیر مهاجرت در گرایش مردم کُرد به پذیرش تسنن
۱۹۳	تحول مذهبی کردهای علوی آناتولی به تسنن در اثر مهاجرت
۱۹۵	تحول مذهبی خاندان‌های وزیری و قادری به مذهب شافعی در اثر مهاجرت
۱۹۶	رشد جمعیت کردهای سنی‌مذهب در کرمانشاه در اثر مهاجرت
۱۹۸	تأثیر محیط جغرافیایی بر گرایش‌های مردم کُرد به پذیرش تشیع
۱۹۹	نواحی جنوبی کردستان
۲۰۳	نواحی حائل‌ی میان کردهای شافعی‌مذهب با شیعیان ایران و عراق
۲۰۷	بررسی ارتباط میان گویش‌های کردی با انتشار مذهب تشیع در کردستان
۲۰۷	گویش‌های رایج در زبان کردی
۲۰۹	کردی کرمانجی
۲۰۹	کرمانجی شمالی
۲۱۰	کرمانجی جنوبی
۲۱۰	کردی باشوری
۲۱۱	کردی گوران
۲۱۵	تأثیر گویش‌های کُردی در انتشار تشیع در کردستان

فصل ششم: نقش عوامل انسانی در گسترش تشیع در کردستان

۲۲۱	نقش مذهب امام شافعی <small>رحمته‌الله‌علیه</small> در گرایش مردم کُرد به پذیرش تشیع
-----	---

۲۲۲	مذهب امام شافعی <small>رحمته الله</small> و محبت به اهل بیت پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small>
۲۲۵	نقش طریقت‌های صوفیه در گسترش تشیع در کردستان
۲۲۵	تصوف، عاملی در همگرایی میان کردها و مذهب تشیع
۲۲۹	نقش طریقت‌های صوفیه در گرایش‌های مذهبی مردم کُرد
۲۳۳	فرقه‌های ابتدایی صوفیه در کردستان
۲۳۵	طریقت‌های شایع در میان کردها
۲۳۵	طریقت قادری
۲۳۸	طریقت نقشبندی
۲۳۹	طریقت‌های شایع در میان کردهای شیعی
۲۴۰	طریقت نعمت‌اللہی
۲۴۱	طریقت خاکساربه (جلالی)
۲۴۱	طریقت بکتاشی
۲۴۴	مظاهر مشترک تشیع و طریقت در کردستان
۲۴۴	پیوند سلسله‌های نسبی و طریقتی مشایخ کردستان به ائمه شیعه <small>علیهم السلام</small>
۲۴۶	اشتراکات تاریخی
۲۴۸	نقل احادیث و مضامین شیعی در اشعار و نوشته‌های اهل طریقت کردستان
۲۵۵	اشتراک حوزه‌های درسی اهل طریقت با شیعیان
۲۵۷	مهدویت در طریقت و تشیع
۲۵۹	سقوط دامنه نفوذ طریقت در کردستان
۲۶۷	نقش سلاطین و حُکام در گرایش مردم کُرد، به پذیرش تشیع
۲۶۸	نقش سلاطین و حُکام در گرایش‌های مذهبی در کردستان قبل از سال ۹۰۰ ق
۲۶۸	نقش امارت‌های محلی کُرد در گرایش‌های مذهبی مردم از قرن سوم تا ششم هجری
۲۷۰	نقش سلجوقیان (۴۲۹-۵۹۰ ق) در گرایش‌های مذهبی مردم کُرد
۲۷۲	نقش اتابکان زنگی در گرایش‌های مذهبی مردم کُرد
۲۷۳	نقش ایوبیان در گرایش‌های مذهبی مردم کُرد
۲۷۳	نقش ایلخانان و ترکمانان جانشین آنان در گرایش‌های مذهبی مردم کُرد
۲۷۶	نقش سلاطین و حُکام در گرایش‌های مذهبی در کردستان بعد از سال ۹۰۰ ق
۲۷۷	نقش دولت صفوی در گرایش‌های مذهبی مردم کُرد
۲۸۱	نقش دولت عثمانی در گرایش‌های مذهبی مردم کُرد
۲۹۵	تأثیر «فوج حمیدیه» در گرایش مردم کُرد به مذهب تسنن
۲۹۷	نقش دولت قاجار در گرایش مردم کُرد به پذیرش تشیع
۳۰۰	نقش دولت پهلوی و انقلاب اسلامی در گرایش‌های مذهبی مردم کُرد ایران
۳۰۷	نمونه‌های عینی نقش حُکام در گرایش مردم کُرد به پذیرش تشیع
۳۰۸	نقش حُکام محلی کرمانشاهان در گرایش مردم کُرد به تشیع

۳۰۹	نقش حُکام محلی پشتکوه (ایلام) در گرایش مردم کُرد به تشیع
۳۱۱	گرایش برخی از حُکام کُرد اردلان به پذیرش تشیع
۳۱۱	نقش دولت ترکیه در هویت‌خواهی کردهای شیعی (علوی)
۳۱۴	نقش آیین‌های هترودوکسی کُردی (نحله‌های کُزآیین و فرقه‌های منسوب به شیعه) در گسترش تشیع...
۳۲۰	نحله‌های هترودوکسی کُردی منسوب به تشیع در جامعه کُردستان
۳۲۰	صارلی
۳۲۱	بِچُوران
۳۲۲	شَبَک
۳۲۴	عقاید کردهای شَبَک
۳۲۷	آیین علوی
۳۳۰	یارسان (اهل حق)
۳۳۳	عقاید اهل حق
۳۳۵	مراکز و نواحی گسترش آیین اهل حق
۳۳۸	آیین ایزدی
۳۴۱	عقاید کُردهای ایزدی
۳۴۴	نواحی سکونت کردهای ایزدی
۳۴۷	مظاهر شیعی موجود در نحله‌های هترودوکسی منسوب به تشیع در کُردستان
۳۵۰	اقامت تاجران و عالمان شیعی در کُردستان
۳۵۳	سکونت بازرگانان شیعی در کُردستان و نقش آنان در گسترش تشیع و دگرگونی‌های فرهنگی
۳۵۴	میرابوطالب حسینی اصفهانی
۳۵۵	حاج محمدنقی اصفهانی
۳۵۶	نقش خاندان‌ها و علمای شیعی در دگرگونی‌های فرهنگی نواحی کُردستان
۳۵۷	خاندان‌ها و علمای شیعی اسکان یافته در کرمانشاه
۳۵۷	خاندان جلیلی کرکوی
۳۵۹	خاندان آل آقای بهبهانی اصفهانی
۳۶۱	خاندان حاج آخوند اصفهانی
۳۶۲	خاندان فیض مهدوی کاشانی
۳۶۳	خاندان کاظمی لرستانی
۳۶۴	خاندان میبدی یزدی
۳۶۴	خاندان نجومی سمنانی
۳۶۵	خاندان معصومی لاری
۳۶۶	سردار کابلی
۳۶۷	شیخ حسن علامی اصفهانی
۳۶۸	خاندان علما

۳۶۹	.....	خاندان‌ها و علمای شیعی اسکان یافته در دیگر شهرهای کردنشین
۳۶۹	.....	خاندان محمدی عراقی
۳۷۰	.....	سیدحسین حسینی بروجردی
۳۷۰	.....	سادات موسوی اجاق
۳۷۰	.....	شیخ جلیل تبریزی
۳۷۱	.....	محمدعلی حائری همدانی
۳۷۲	.....	سیدمحمد نجفی هرسینی اصفهانی
۳۷۲	.....	خاندان‌ها و علمای شیعی اسکان یافته در استان ایلام
۳۷۶	.....	نقش اقامت علمای شیعی در تحولات فرهنگی مناطق کردستان
۳۷۶	.....	هیئت علمیۀ کرمانشاه
۳۷۷	.....	جامعۀ تعلیمات اسلامی کرمانشاه
۳۷۷	.....	جمعیت فداییان اسلام کرمانشاه
۳۷۸	.....	انجمن تبلیغات اسلامی کرمانشاه
۳۷۹	.....	انجمن نبرد با مسکرات کرمانشاه
۳۷۹	.....	انجمن هدایت مسلمین کرمانشاه
۳۸۰	.....	ساخت بناها و نمادهای شیعی در کردستان
۳۸۱	.....	امامزاده‌ها
۳۸۳	.....	حوزه‌های علمی، تکایا و حسینیه‌ها
۳۸۴	.....	مدرسه عمادالدوله
۳۸۵	.....	تکیه بیگلربیگی
۳۸۵	.....	تکیه معاون‌الملک
۳۸۶	.....	مسجد و مدرسه حاج شهبازخان
۳۸۶	.....	مدرسه آیت‌الله بروجردی
۳۸۷	.....	حسینیه در سنندج
۳۹۱	.....	فصل هفتم: جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۳۹۱	.....	ورود اسلام به کردستان
۳۹۱	.....	تشیع در کردستان
۳۹۲	.....	علل گرایش کردها به تشیع
۳۹۵	.....	ضمایم
۳۹۷	.....	نقشه شماره ۱ (ساکنان مناطق کردستان قبل از مادها)
۳۹۸	.....	نقشه شماره ۲ (اصطلاح ارض‌الاکراد در منابع اسلامی)
۳۹۹	.....	نقشه شماره ۳ (اصطلاح کردستان در منابع عثمانی)
۳۹۹	.....	نقشه شماره ۴ (مناطق کردنشین در منابع یونانی Corduene)

نقشه شماره ۵ تا ۸ (پراکندگی مناطق کردستان در کشورهای ایران، ترکیه، عراق، سوریه و ارمنستان).....	۴۰۰
نقشه شماره ۹ (مناطق کردنشین ترکیه).....	۴۰۳
نقشه شماره ۱۰ (مناطق کردنشین عراق).....	۴۰۳
نقشه شماره ۱۱ (مناطق کردنشین عراق).....	۴۰۴
نقشه شماره ۱۲ (مناطق کردنشین ایران).....	۴۰۵
نقشه شماره ۱۳ (مناطق کردنشین ایران).....	۴۰۶
نقشه شماره ۱۴، ۱۵ و ۱۶ (مناطق کردنشین سوریه).....	۴۰۷
نقشه شماره ۱۷ و ۱۸ (مناطق کردنشین ارمنستان و آذربایجان).....	۴۱۰
نقشه شماره ۱۹ و ۲۰ (مناطق و شهرهای مهم کردنشین).....	۴۱۲
نقشه شماره ۲۱ و ۲۲ (پراکندگی گویش‌های زبان کردی در مناطق کردنشین).....	۴۱۴
نقشه شماره ۲۳ (پراکندگی آیین‌های هتروودوسی کردها در عراق).....	۴۱۶
نقشه شماره ۲۴ (اجتماع کردهای شیعی در نواحی جنوبی کردنشین).....	۴۱۷
نقشه شماره ۲۵ و ۲۶ (امارت‌های معروف کُرد در حوزه عثمانی و صفوی).....	۴۱۸
منابع و مأخذ	۴۲۱
منابع فارسی.....	۴۲۱
منابع عربی.....	۴۲۹
منابع کُردی.....	۴۳۷
منابع لاتین.....	۴۳۹
نشریات فارسی.....	۴۴۱
نشریات عربی.....	۴۴۵
نشریات کردی.....	۴۴۶
نمایه‌ها	۴۴۷
نمایه اعلام.....	۴۴۷
نمایه آثار.....	۴۶۰
نمایه مکان‌ها.....	۴۶۹
نمایه آیین‌ها، مذاهب، طوایف و سلسله‌ها.....	۴۷۸

پیشگفتار

تحلیل زمینه‌های ورود و انتشار یک مذهب یا آیین مشخص، در حوزه جغرافیایی خاص و میان یک ملت را نمی‌توان به وسیله یک تحقیق یا پژوهش صرف تاریخی مورد بررسی قرارداد و به نتایج مطلوب رساند؛ زیرا به دلیل ماهیت چندبعدی و هندسی چنین موضوعی، پژوهشی میان‌رشته‌ای لازم است تا بتوان فرایند شکل‌گیری بسترها و زمینه‌های لازم برای نشر یک مذهب یا آیین خاص در محیط جغرافیایی گسترده‌ای همچون کردستان، مورد تحلیل قرار گیرد و جوانب پیدا و پنهان آن مشخص گردد.

کردستان، به دلیل تنوع مذهبی و وجود تفکرات آیینی فراوان، یکی از حوزه‌های پیچیده، در زمینه فرق و مذاهب است و کمبود تحقیقات و مطالعات علمی در این خصوص، بر این پیچیدگی می‌افزاید. بیشتر پژوهش‌ها و مطالعات انجام گرفته در خصوص ادیان و مذاهب شایع در میان کردها نیز توسط اندیشمندان و پژوهشگران غیر کُرد، به خصوص مستشرقان غربی و با نگاهی از بیرون انجام گرفته است. بنابراین نوشته‌هایشان در ارائه برخی از نظریات، خالی از اشکال نبوده و در تحلیل برخی از مطالب به بیراهه رفته‌اند.

تقسیم مناطق کردنشین میان پنج کشور ترکیه، ایران، عراق، سوریه و ارمنستان و پراکنده بودن مراکز فرهنگی کردها میان این کشورها، پژوهش و تحقیق در خصوص تاریخ، فرهنگ و تمدن کردها را سخت کرده است؛ زیرا پژوهشگری که بخواهد در این حیطه به تحقیق بپردازد، لازم است با زبان‌های کُردی — و هر دو رسم‌الخط لاتین و عربی آن — فارسی، عربی، ترکی، ارمنی و انگلیسی آشنا باشد تا با مقایسه تحقیقات پراکنده انجام شده به این زبان‌ها، بتواند پژوهش و تحقیق خود را به پیش برده و به نتایج مطلوب برساند.

بهترین دید تاریخی برای تفسیر و تحلیل زمینه‌های ورود و انتشار آیین‌ها، مذاهب، مسلک‌ها و عقاید رایج در میان یک ملت، نگاهی است که از درون جامعه علمی همان ملت برخیزد؛ نگاهی که با زوایای فرهنگی جامعه آشنا بوده و بدون واسطه و ترجمه رویدادها، آنها را ریشه‌یابی کرده و به‌درستی تحلیل نماید. این نوع نگاه در سرزمین ما کردستان، به دلایل مختلف کمتر دیده می‌شود. امید است پژوهشگران و فرهیختگان کُردزبان — که خود را با سلاح تخصص علمی مجهز کرده‌اند — در جبران این کاستی گام بردارند و در شناساندن و معرفی سرزمین اجدادی‌مان به جهانیان، پرفروغ‌تر ظاهر شوند.

ارتباط میان کردها و اسلام به عهد رسول الله ﷺ بازمی‌گردد؛ زیرا مفسران و محدثان اسلامی، اسم جابان کُرد، مکنی به ابوبصیر را به عنوان یکی از اصحاب پیامبر ﷺ آورده و محدثان از او و پسرش، احادیثی را نقل کرده‌اند. اما تماس مستقیم کردها و اعراب مسلمان، به دوران فتوحات اسلامی بازمی‌گردد. کردستان یکی از کانون‌های اصلی مبارزات ایرانیان در مقابل هجوم اعراب مسلمان بود؛ زیرا با سقوط این مناطق، دیگر مقاومت چشمگیری در مقابل مسلمانان در سایر نواحی ایران دیده نشد. البته باید خاطر نشان ساخت، مقاومت در مناطق کردنشین در ایام فتوح اسلامی از جانب دولت ساسانی انجام می‌گرفت نه از جانب کردها که ساکنان اصلی آن را تشکیل می‌دادند. شهرهای ایران، به جز کناره‌های دریای خزر، از سال ۱۲ تا ۳۱ هجری یکی پس از دیگری با جنگ و بیشتر با پیمان صلح به دست مسلمانان افتادند و به وسیله دو فرمانداری کوفه و بصره اداره می‌شدند. با این وجود جریان گرایش مردم به پذیرش اسلام به‌زودی ممکن نشد و از آغاز فتوحات تا سده چهارم هجری به تدریج ادامه یافت.

گسترش گسترده اسلام در میان مردم کُرد چند قرن به طول انجامید و آغاز آن را باید از زمان عمر بن عبدالعزیز (۹۹-۱۰۱ق) دانست که به همت این خلیفه اموی و اقدام وی در تأسیس پایگاهی برای انتشار اسلام در نواحی شهرزور، روند پذیرش اسلام در میان توده‌های مردم کُرد، گسترش یافت. بعدها تبعیت حکومت‌های محلی سران کُرد از خلافت عباسی در گسترش اسلام در میان کُردها مؤثر بود و تلاش‌های سلجوقیان، اتابکان و کردهای ایوبی روند این انتشار را در کردستان تثبیت کرد.

خط سیر ورود گرایش‌های شیعی به کردستان نیز قدمتی به درازای تاریخ اسلام دارد. حضور کردها در قیام‌های شیعیان، رفت و آمد علما و محدثان شیعی به کردستان، تلاش حکومتگران آل‌بویه، حمدانیان و ایلخانان در جهت تبلیغ عقاید شیعی در میان مردم زیردست خود — که هر

کدام بر بخش‌هایی از مناطق کردستان حکومت می‌کردند — در کنار فعالیت گروه‌های اسماعیلی، قمرطی و غلات شیعی در قسمت‌هایی از کردستان، از عوامل اصلی ورود و آشنایی مردم کُرد با عقاید شیعی، در قرون ابتدایی اسلام بود. این فعالیت‌ها هرچند موجب آشنایی مردم کُرد با برخی از مبانی عقاید شیعی گردید، اما گسترش گستردهٔ مذهب تشیع در کردستان را در پی نداشت؛ زیرا مناطق کردنشین به مرکز خلافت عباسی نزدیک بود و امارت‌ها و حکومت‌های کُرد تابع خلافت، همچون شَدادیانِ آران، مروانیان دیار بکر، رَوادیان آذربایجان، آل حُسَنویّه، بنی عَنّاز، کردهای ایوبی و در مرحله بعد بنی آردلان سنندج، امرای بدلیس، حاکمان کُرد بابان و سُوران در سلیمانیه و رواندوز و سایر حُکام کُرد دیگر در امارت‌های محلی‌شان، تمام مساعی و همت خود را برای تبلیغ و انتشار مذهب تسنن در قالب فقه و مبانی مذهب شافعی در میان کردها به کار بستند و در دربارهای خود، فقها و علمای شافعی را تقویت می‌کردند.

مرحلهٔ دوم ورود تشیع به کردستان از اوایل قرن دهم هجری، تحت تأثیر عوامل متعددی که در این کتاب مفصل بدان پرداخته می‌شود، آغاز می‌گردد. عقاید شیعی رایج در کردستان که در شکلی غلوآمیز در قسمت‌هایی از کردستان در مراحل قبل ترویج می‌شد، تحت تأثیر متغیرهای انسانی و محیطی؛ همچون حمایت سلاطین و حُکام محلی، اسکان علما و تجار شیعی، مهاجرت برخی از کردها به نواحی شیعه‌نشین و عواملی از این دست، به شکل پیروی از تشیع اثناعشری متحول گردید و طوایفی از کردها در قسمت‌هایی مشخص از کردستان شیعه‌مذهب شدند. روند گرایش مردم کُرد به پذیرش تشیع تحت تأثیر عوامل یادشده در چند قرن اخیر، روند صعودی داشت و در قسمت‌های مشخصی از کردستان در حال پیشروی بود. بنابراین طوایفی از کردها به پیروی از مذهب تشیع اثناعشری روی آوردند و گروه‌های دیگر به مناسک و عقاید کهن خود، صبغهٔ اسلامی و شیعی بخشیدند. ظهور فرقه‌هایی چون اهل حق، شَبَک، بَجُوران، کاکه‌ای، علوی، قزلباش و صارلی که مایه‌هایی از عقاید و مناسک شیعی و صوفیانه را در خود دارند، بر همین اساس بود. در بررسی فرق و مذاهب شایع در میان کردها، پیچیده‌ترین و جالب‌ترین قسمت، بررسی فرق و مذاهب تشیع در میان آنها است؛ زیرا شاخه‌های منسوب به تشیع در میان کردها بیشترین پراکندگی را دارند و جمعی از مردم کُرد در کشورهای ایران، ترکیه، عراق، سوریه و ارمنستان، مذهب تشیع اثناعشری و در کنار آن بسیاری از آنها پیرو مکتب یارسان^۱ (اهل حق)،

۱. آیین یاری و یارسان که به نام‌های آیین اهل حق و آیین حقیقت نیز شناخته می‌شود، از طرف برخی از نویسندگان (عمدتاً در ایران) به اشتباه «یارسان» نگاشته می‌شود (مؤلف).

علوی، کاکه‌ای، شَبَک، بَجُوران، صارلی، علی‌اللّهی و قزلباش‌اند که از جهت عقاید، در دایرهٔ فرق و مذاهب منسوب به تشیع (در معنای عام آن) قرار می‌گیرند.

تسامح قوم کُرد در خصوص انتشار عقاید و مذاهب گوناگون در کردستان، این سرزمین را به مکانی امن برای ترویج و بسط مذاهب و فرق گوناگون تبدیل کرده است. وجود آیین‌های اسلام سنی، شیعی، مسیحی (آشوری)، یهودی، ایزدی، یارسان، کاکه‌ای، قزلباش، علوی، شَبَک، صارلی، بَجُوران، سلفی، وهابی و بهایی در کنار فعالیت فرق صوفیه همچون طریقت‌های نقشبندی، قادری، نعمت‌اللّهی، جلالی و بکتاشی در کردستان، نشان از این تسامح است که کردها را از همسایگان‌شان، متمایز ساخته است و به حق شایسته است که کردستان را «هند جهان اسلام» نامید.

در این میان گسترش مذهب جعفری و فرق منسوب به تشیع در میان کردها، متأثر از عوامل متعددی است. این روند در کردستان ابتدا با ترویج و انتشار عقاید غلوآمیز شیعی در میان طوایفی از کردها آغاز گشت و در مرحله بعد به دلیل حمایت سلاطین و حُکام محلی و اسکان گستردهٔ تجار و علمای شیعی در نقاط خاصی از کردستان، به پیروی از تشیع فقه‌ای اثناعشری انجامید. آنچنان که امروزه کردهای شیعه‌مذهب، دومین جمعیت مذهبی مردم کُرد را بعد از شافعیان اهل سنت تشکیل می‌دهند. البته برخلاف دیگر قومیت‌های ایرانی، روند گرایش مردم کُرد به پذیرش تشیع فراگیر نبود و همچنان اکثریت مردم کُرد، سنی‌مذهب باقی ماندند. این امر نیز معلول عوامل مشخصی است که در ادامه به‌طور مفصل بدان پرداخته می‌شود تا افزون بر تحلیل زمینه‌های رشد تشیع در مناطق مشخصی از کردستان، دلایل ناکامی آن در سایر نواحی کردستان مشخص گردد. بیشترین جمعیت کردها پیرو مذهب امام شافعی رحمته‌الله بوده و اهل سنت‌اند. این رویه در مناطق کردنشین ایران، عراق، ترکیه و سوریه ثابت است. کردهای شیعی بعد از شافعی‌مذهبان دومین جمعیت مذهبی کردها را تشکیل داده و در حدود ۳۰ درصد مردم کردستان را شامل می‌شوند.

تحقیق پیش رو با عنوان «تاریخ تشیع در کردستان» اولین پژوهش انجام گرفته در تاریخ نشر عقاید و مذاهب تشیع در کردستان است و از این حیث منحصر به فرد بوده و خلأ بزرگی را در حیطه مورد بحث پُر کرده است. این کار می‌تواند اساس و پایه‌ای برای پژوهش‌های بعدی در تاریخ نشر عقاید و مذاهب رایج در میان کُردها باشد و افق‌های جدیدی را برای پژوهشگران و محققان بعدی روشن کند. بررسی تاریخی گسترش تشیع در مناطق کردنشین، و اینکه از چه زمانی این روند در میان کردها گسترش یافت؟ چه کسانی در گسترش آن در کردستان مؤثرتر بودند؟ در چه مناطق و

بین کدام یک از طوایف کُرد، تشیع بیشتر گسترش یافت؟ و زمینه‌های گسترش تشیع در مناطق خاصی از کردستان معلول چه دلایلی بود؟ مسائلی است که این پژوهش در مناطق کردنشین کشورهای ایران، عراق، ترکیه، سوریه و ارمنستان، بدان پرداخته است؛ البته برای اینکه موضوع مورد بحث بر بستری مناسب تحلیل شود و تمامی جوانب آن ریشه‌یابی گردد، لازم بود افزون بر معرفی اجمالی منشأ نژادی قوم کُرد و جغرافیای تاریخی مناطق کردنشین، تاریخچه‌ای از تعاملات مردم کُرد با اسلام و حکومت‌های اسلامی و نشر عقاید و مذاهب رایج در میان آنان — از ابتدا تا عهد حاضر — به‌طور اختصار مورد بررسی قرار گیرد.

هرچند موضوع مورد بحث این کتاب تمامی مناطق کردستان را دربر دارد، اما به دلیل تجمع کردهای شیعی در نواحی جنوبی کردستان — که پرجمعیت‌ترین کانون کردهای شیعی جهان نیز هست — تکیه موضوع مورد بحث و مصداق‌های عینی گسترش تشیع در کردستان، ناخودآگاه به سوی این مناطق خزیده است. این امر به دلیل بررسی متغیر تشیع در کردستان طبیعی است؛ زیرا اگر مذاهب دیگری از کردها مورد بحث بود، به جای نواحی جنوبی، مناطق دیگری از کردستان بیشتر اهمیت می‌یافت و به آنها اشاره می‌شد. به عنوان مثال اگر در تحقیقی جامع بخواهیم وضعیت آیین «ایزدی» را در کردستان مورد بررسی و تحلیل قرار دهیم، بُعد مکانی بحث مورد نظر به طرف مناطق غربی کردستان کشیده شده و اگر آیین «علوی» یا «آشوری»، سوژه تحقیق باشد، کردستان شمالی و جنوبی، پژوهش ما را به طرف خود می‌کشاند.

تدوین این کتاب و پیش بردن این پژوهش، حاوی مشکلاتی بود که در زیر به برخی از آنها اشاره می‌کنم، تا اگر پژوهشگران بعدی قدم در این راه نهادند و خواستند در مورد فرق و مذاهب رایج در کردستان پژوهشی انجام دهند، بدانند در مسیر این راه، با چه محدودیت‌ها و مشکلاتی روبه‌رو می‌شوند. بنابراین بی‌گدار به آب نزده و از همان ابتدا خود را مجهز و مسلح به مقدمات تحقیق نمایند.

پراکنده بودن مراکز فرهنگی کردها در کشورهای ایران، ترکیه، عراق، سوریه و ارمنستان و به تبع آن انتشار منابع مربوط به تاریخ فرهنگ و عقاید کردها به زبان‌های مختلف کُردی، عربی، فارسی، ترکی، ارمنی و انگلیسی، پژوهش در این حیطه را برای محققان سخت کرده است؛ زیرا برای پژوهشگر لازم است منابع منتشرشده به این زبان‌ها را ببیند تا بتواند با مقایسه آنها، تحقیق خود را به پیش براند. کمبود تحقیقات و پژوهش‌های علمی در خصوص تاریخ فرهنگ، عقاید، آیین‌ها و مذاهب موجود در کردستان از دیگر مواردی است که تحقیق در این حیطه را با مشکل

مواجه می‌کند. اندک تحقیقات انجام‌گرفته در مورد آیین‌ها، عقاید و مذاهب شایع در مناطق کردستان نیز بیشتر به وسیله مستشرقان غربی و با نگاهی از بیرون انجام گرفته است. کمبود تحقیقات از این دست از درون جامعه کردستان و از طرف پژوهشگران کُرد، بر پیچیدگی کار می‌افزاید؛ زیرا این امر موجب ارائه نظرات عجیب و غیر کارشناسانه در خصوص رواج عقاید و آیین‌های موجود در مناطق کردستان شده و تشخیص سره از ناسره را در این حیطه سخت کرده است. وجود آیین‌ها و مذاهب متعدد اسلامی و غیر اسلامی و مسلک‌های طریقتی فراوان در مناطق کردستان و معلوم نبودن مرز مشخص میان پیروان آیین‌ها و مذاهب مختلف رایج در کردستان، پژوهش در این عرصه را برای محققان دشوار می‌کند.

به دلیل نبودن منابع کافی در خصوص عقاید مذهبی گروه‌هایی همچون کردهای صارلی، شَبَک، بَجُوران، کاکه‌ای و حتی ایزدی، لازم بود تحقیقی میدانی در این خصوص انجام شود تا از نزدیک عقاید رایج در میان ایشان با دیگر فرق اسلامی مقایسه شده و میزان تأثیرپذیری این گروه‌ها از عقاید اسلامی و شیعی مشخص شود. اما به دلیل شرایط خاص این برهه از زمان و تسلط گروه تروریستی «داعش»، بر نواحی تمرکز این اقلیت‌های مذهبی و اوضاع نابسامان کشورهای عراق و سوریه، چنین کاری میسر نشد. امید است در آینده شرایط این کار مهیا گردد تا روشنگری‌های لازم در این زمینه انجام شود.

این اثر خود سنگ بنای تحقیقات بعدی در موضوع انتشار تشیع و مذاهب منسوب به آن در مناطق کردستان است؛ زیرا در مدت زمانی که مشغول گردآوری مطالب در موضوع مورد بحث بودم، کتاب یا مقاله مستقلی در موضوع مورد نظر نیافتم تا آن را به عنوان چهارچوب و الگوی پژوهش خویش قرار دهم. ترتیب مطالب و تنظیم فصول و بخش‌های کتاب تحت عناوین موجود، به انتخاب شخص مؤلف و با بررسی الگوهای متعدد انجام گرفته است. بنابراین عدم وجود چهارچوبی مشخص در ابتدای کار، روند ترتیب مطالب را طولانی ساخت و مشکلاتی را در تکمیل طرح در پی داشت، تا اینکه چنین ساختاری انتخاب گردید.

خلق این اثر، حاصل لطف خدای سبحان، تشویق‌های اساتید و کمک فراوان بسیاری از پژوهشگران و متخصصان در حوزه تاریخ و فرهنگ کُرد و کردستان در اقصی نقاط جهان، به خصوص در مراکز علمی ایران، عراق، ترکیه و اروپا است. افرادی که به نحوی در حیطه تاریخ و فرهنگ کُرد و کردستان متخصص بوده و در این زمینه آثاری تألیف کرده‌اند و به روش‌های مختلف پاسخگوی سؤالات بنده شده و با دادن راهنمایی، تهیه، معرفی و ارسال منابع مختلف،

مرا در تکمیل این اثر یاری رسانده‌اند. نام بردن همه این دوستان مثنوی هفتاد من است و یاد کردن از گروهی از ایشان نیز جفای نسبت به دیگران محسوب می‌شود. دست همه این عزیزان را می‌بوسم و از خدای منان سربلندیشان را در دنیا و آخرت آرزومندم.

این اثر حاصل نزدیک به ده سال مطالعه و پژوهش نگارنده در تاریخ ادیان، مذاهب، فرهنگ و آداب و سلوک کردها و کردستان است.

ممنون و سپاسگزار تمامی عالمان و فرهیختگانی هستم که در این یک دهه، به نحوی در تهیه منابع و تکمیل این اثر مرا یاری رسانده‌اند.

تقدیم به «کرد» با هر گرایش، مسلک، مرام، عقیده، آیین و مذهبی، از سنّی، شیعی، آشوری، یهودی، ایزدی، قادری، نقشبندی، بکتاشی، یارسان، شَبَک، بَجُوران، صارلی، علوی، کاکه‌ای و... و تقدیم به فرزندانم «أمیار» و «آوین» و همسرم دکتر «شمس».

کیومرث عظیمی

کرمانشاه

تابستان ۱۳۹۵ شمسی

فصل اول

کلیات پژوهش مورد بحث

پیشینه تحقیق

در خصوص عقاید و ادیان شایع در کردستان اثر جامعی تاکنون نوشته نشده است و بحث در این موضوع به نگارش کتاب‌ها و مقالاتی مختصر در خصوص مسلک یا فرقه و مذهبی خاص در کردستان محدود است. تحقیق و پژوهش در این موضوع به دلیل گستردگی نواحی کردنشین در پنج کشور ایران، ترکیه، عراق، سوریه و ارمنستان و تعدد ادیان و مذاهب در میان ایشان، در کنار کمبود تحقیقات و منابع مستند، کاری سخت و دشوار است. محققى که بخواهد در این حیطه پژوهش کند باید به زبان‌های گُردی، فارسی، عربی، ترکی، ارمنی و انگلیسی مسلط باشد تا بتواند از خلال کتاب‌ها، نوشته‌ها و اسناد موجود به این زبان‌ها در موضوع تاریخ گُرد و کردستان و آداب و رسوم آنان، مطالب مورد نیاز خود را دست‌چین نماید و با نقادی، تحلیل و بررسی آنها، تحقیق و پژوهش خود را به پیش براند. از این میان، تاریخ ورود عقاید شیعی به کردستان و چگونگی گرایش برخی از طوایف گُرد به پذیرش این مذهب، موضوعی است بکر، که تا به حال در خصوص آن تحقیقی صورت نگرفته است و نگارش این اثر از این حیث بی‌بدیل بوده و در نوع خود منحصر به فرد است. برای بررسی جوانب این موضوع لازم بود به منابع متعددی از اسناد، کتب و نوشته‌ها در خصوص گُرد و کردستان مراجعه کنیم. به دلیل نبودن اثری مستقل در این موضوع و وجود تحلیل‌ها و نظرات عجیب و غیر کارشناسانه از طرف نویسندگان مختلف در مورد مذاهب و عقاید شایع در کردستان، پیچیدگی موضوع دوچندان بود. بنابراین لازم بود همچون خوشه‌چینی ماهر پس از مراجعه به کتاب‌ها، اسناد مختلف به زبان‌های یادشده و یا حتی تحقیقات میدانی و رجوع به افراد خبره و آگاه، مواد لازم جهت تحلیل موضوع جمع‌آوری شود و در مرحله بعد با مقابله مطالب و تنقیح و بررسی داده‌های گردآوری شده، به تحلیل و تجزیه عناصر پردازیم. حاصل کار کتاب فراروست که به جرأت می‌توانم بگوییم نتیجه سال‌ها

تحقیق بنده در حیطه تاریخ گسترش عقاید و مذاهب متنوع در کردستان است که در دو سال اخیر در چهارچوب موضوع مورد بحث؛ یعنی تاریخ تشیع در کردستان، متمرکز شده و با تحلیل داده‌ها به صورت این کار، جمع‌آوری گردیده است.

از میان تحقیقات و نوشته‌های موجود در خصوص تاریخ، فرهنگ، آداب و رسوم گردان به زبان‌های لاتین، عربی، فارسی و ترکی، پژوهش‌های سه دانشمند شهیر قابل تقدیر است، که نوشته‌هایشان در تکمیل این پژوهش مرا بسیار کمک کردند.

مارتین وان برویین سن^۱

مارتین وان برویین سن از آخرین مستشرقانی محسوب می‌شود که در حوزه تاریخ و تمدن کردها و کردستان، به مطالعه و تحقیق می‌پردازد. وی متولد سال ۱۹۴۶م در کشور هلند است. فارغ‌التحصیل رشته جامعه‌شناسی از دانشگاه جاکارتای کشور اندونزی است و از سال ۱۹۹۴م تاکنون در دانشگاه اوترخت^۲ هلند، مدرس مطالعات ترکستان و کردستان است. پژوهش‌ها و نوشته‌های این مستشرق هلندی در حوزه تاریخ و فرهنگ، به خصوص آیین‌های رایج در کردستان در نوع خود منحصر به فرد است. برویین سن بارها به کردستان سفر کرده و در خلال سفرهای خویش، با مشایخ و بزرگان مذهبی گرد دیدار کرده است. نظریات ارائه‌شده وی در پژوهش‌هایش، بنده را در تکمیل این کتاب بسیار یاری رسانده که در زیر به برخی از آنها اشاره می‌کنم.

- وان برویین سن، مارتین (۱۳۷۲ش)، جامعه‌شناسی مردم کُرد (آغا، شیخ و دولت)، ساختار اجتماعی و سیاسی کردستان، ترجمه ابراهیم یونسی، تهران: چ ۲، نشر پاینده.

این کتاب ساختار اجتماعی و تاریخی قوم کُرد را مورد بررسی و تحلیل قرار می‌دهد و در فصول مختلف آن مطالب فراوانی از آداب، رسوم و عقاید مذهبی کردها وجود دارد که بارها در تکمیل این تألیف، مورد استفاده قرار گرفته است. برویین سن محقق و پژوهشگری برجسته در زمینه تاریخ نشر عقاید مذهبی در کردستان است. وی بارها به کردستان سفر کرده و با بزرگان آیینی این خطه به گفتگو پرداخته و دفاتر^۳ مذهبی ایشان را مورد مطالعه قرار داده است. مجموعه

1. Martin Van Bruinssen

2. Utrecht University

۳. پیروان مسلک یارسان (اهل حق) از متون مذهبی خود با نام «دفتر» یاد می‌کنند که بیشتر به گویش کردی گورانی و در قالب اشعار هجایی سروده شده‌اند. مانند «دفتر سرانجام»، «دفتر بارگه بارگه»، «دفتر پردیور»، «دفتر بهلول» و... (مؤلف).

نوشته‌های وی در خصوص فرقه‌های علوی، یارسان، شبک، صارلی و دیگر آیین‌های رایج در کردستان را باید از مهم‌ترین پژوهش‌های موجود در این حیطه به شمار آورد. مطالعات و تحقیقات نویسنده از جامعه کردستان و لایه‌های طبقات اجتماعی مردم گُرد، آنچنان عمیق و موşkافانه است که خواننده احساس می‌کند، باید محققى گُرد و از نگاهی درونی به جامعه کردستان، آن را نگارش کرده باشد. بنابراین از این حیث اثر مذکور، در میان نوشته‌های مستشرقان ممتاز و برجسته است.

- وان برویین سن، مارتین، (تابستان - پاییز ۱۳۸۵ش)، «گُردها و اسلام»، فصلنامه فرهنگی، ادبی، اجتماعی زیربار، ترجمه هوشیار ویسی، مریوان، دوره جدید (۸-۹)، س ۱۰، ش ۶۱ و ۶۲، ص ۵۳-۷۱.

یکی دیگر از نوشته‌های برویین سن در خصوص انتشار اسلام و مذاهب رایج در کردستان، مقاله مفصل "The Kurds and Islam" است که در سال ۱۹۹۹م در توکیو به چاپ رسیده است و ترجمه فارسی آن در مجله زیربار در سال ۱۳۸۵ش منتشر شده است. در این پژوهش، نویسنده چگونگی ورود اسلام به کردستان، رواج مذاهب گوناگون اسلامی از مذاهب اهل سنت و فرقه‌های شیعی و طریقت‌های صوفیانه در کردستان را مورد تحلیل قرار می‌دهد. سپس آموزش‌های اسلامی در مناطق کردنشین و ارتباط میان کردها با نشر مذاهب اسلامی و دیگر اقلیت‌ها در کردستان را شرح می‌دهد. نظرات ارائه‌شده در این بحث در خصوص انتشار مذاهب اسلامی براساس داده‌های تاریخی ارزشمند بوده و نگارنده را در پیش بردن این پژوهش یاری رسانده است.

- وان برویین سن، مارتین (۱۳۷۸ش)، «رستاخیز علویان گُرد در ترکیه»، ماهنامه اجتماعی - فرهنگی اندیشه جامعه، ترجمه شهرام شیخ‌زاده، تهران: ش ۵، ص ۴۴-۴۹. این مقاله، یکی از پژوهش‌های مهم «وان برویین سن»، در تاریخ تقابل کردهای علوی آناتولی و دولت مرکزی عثمانی و ترکیه در قرن اخیر است. این تحقیق، رویکرد کردهای علوی پس از سقوط خلافت عثمانی در اوایل قرن بیستم میلادی، با دولت جدید ترکیه تا عهد حاضر را مورد بررسی قرار می‌دهد و هویت‌خواهی مذهبی این گروه از کردها در جامعه ترکیه را در قبال سیاست‌های دولت مرکزی در سرکوب، تبعید و قتل عام شورش‌های آنان شرح می‌دهد. معرفی کردهای علوی و شرح پاره‌ای از آداب و رسوم و گرایش‌های مذهبی ایشان، از دیگر قسمت‌های

این مقاله ارزشمند است که گره‌های بسیاری از وضعیت تاریک تاریخ فرهنگی کردهای علوی را برای تحقیق روشن نمود. هویت‌خواهی کردهای علوی و تلاش برای احیای مراسم مذهبی در جامعه نوین ترکیه و تقابل علویان کُرد با دولت سکولار و گروه‌های مذهبی دیگر در این کشور، از نقاط قوت این مقاله ارزشمند مارتین وان برویین سن است که در تکمیل این اثر از آن بهره گرفته و بدان مراجعه کرده‌ام.

- Bruinessen, M., Van, (not date), "Satans Psalmists: Some Heterodox Beliefs and Practices Among the Ahl-e Haqq of the Guran District", Le Mont Zagros en Iran (Dawray-Diwanay Gawra), paris.

نوشته‌های برویین سن در تاریخ نشر عقاید و مذاهب مختلف در کردستان بسیار حائز اهمیت است. یکی از این نوشته‌ها، مقاله فوق در خصوص تاریخ نشر عقاید یارسان و دیگر فرقه‌های منسوب به تشیع در کردستان است. در این پژوهش نویسنده تاریخ ظهور مکتب یارسان از ابتدای ظهور، عقاید رایج در میان ایشان و ارتباط آن با سایر فرقه‌های اسلامی در کردستان را مورد بررسی قرار می‌دهد. ذکر نمادها و عقاید شیعی رایج در معتقدات و آداب و رسوم آیین یارسان و معرفی تاریخ ظهور و تداوم این آیین در بستر تاریخ اسلام، از بخش‌های مهم این مقاله ارزشمند است که محققان را با زوایای پنهان تاریخ اهل حق آشنا می‌سازد.

- Bruinessen, M., Van Van (1998), "On the Study of Some Heterodox Sects in Kurdistan", Blau (eds), Islam des Kurds, INALCO-ERISM, Paris: pp.163-184.

در مقاله فوق «برویین سن» تاریخ نشر آیین‌های کژآیین (هترودوکسی)^۱ در کردستان را مورد بررسی قرار می‌دهد و عقاید رایج در میان ایشان را با هم، با فرقه‌های اسلامی و آیین‌های پیش از اسلام در کردستان، مقایسه می‌کند. نویسنده در این مقاله ریشه برخی از عقاید موجود در این آیین‌ها را بیان کرده و نمادها و مظاهر شیعی موجود در هر یک از آنها را مشخص می‌کند. معرفی

۱. "Heterodox". کلمه هترودوکس متضاد کلمه اُرتدوکس است. اُرتدوکس یا ارتدوکس به معنی «صاحب عقیده درست» است. این واژه در تعریف باورهای دینی به اصول اعتقادی درست و پیروان آن اطلاق می‌شود و در مقابل اعتقادات هترودوکس (دارای عقیده بدعت‌آمیز) و پیروان آن قرار می‌گیرد. در این کتاب، مذاهب تسنن شافعی و تشیع اثناعشری در کردستان به عنوان اسلام راست‌آیین (اُرتدوکس) و دیگر مذاهب منشعب از آنها، زیر عنوان مذاهب کژآیین (هترودوکس) آمده‌اند (مؤلف).

معتقدات آیینی اهل حق، کردهای علوی، شبک و دیگر جوامع مذهبی کردستان، در این مقاله به نحو احسن انجام گرفته و پژوهشگران را در زمینه شناخت این گروه‌های مذهبی مدد می‌رساند.

ولادیمیر مینورسکی^۱

مینورسکی (۱۸۷۷-۱۹۶۶م) خاورشناس و ایران‌شناس روس و استاد دانشگاه لندن^۲ بود. تحقیقات او در حوزه تاریخ فرهنگ، عقاید و آیین‌های موجود در کردستان، بسیار ارزنده است. وی از اولین کسانی بود که در این حیطه به تحقیق و تفحص پرداخت و برای تکمیل پژوهش‌های خود بارها به کردستان سفر کرد و با طوایف مختلفی از کردها ارتباط برقرار نمود. مهم‌ترین آثار این دانشمند — که در تکمیل این تحقیق یاری‌گر نگارنده بودند — عبارت بودند از؛

- مینورسکی، فلادیمیر (بی‌تا)، بنچینه کانی کورد و چه ند وه تاریکی کوردناسی، سلیمانی، وه رگیرانی نه جاتی عه بدوللا، مه کته بی بیر و هوشیاری (ی.ن.ک).^۳

این کتاب شامل مجموعه مقالاتی است که مینورسکی در دوران حیات خود برای دائرةالمعارف‌ها و مجلات معتبر لاتین در خصوص تاریخ، فرهنگ و عقاید رایج در کردستان تألیف کرده است. مترجم با مراجعه به نوشته‌های مختلف مینورسکی در منابع لاتین، مقالات او در خصوص منشأ کُرد، نواحی کردستان و عقاید رایج در میان کردها را جمع‌آوری کرده و آنها را در یک مجموعه تحت عنوان بنچینه کانی کورد و چه ند وه تاریکی کوردناسی به زبان کُردی ترجمه کرده است. در خصوص منشأ کُرد و فرق و عقاید اسلامی در کردستان این کتاب حاوی مطالب ارزنده‌ای است.

- مینورسکی، فلادیمیر (۲۰۰۶ز)، مینورسکی و کورد، وه رگیرانی نه نوه ری سولتانی، هولیر، چاپی دووم، چاپخانه وه زاره تی په روه رده.^۴

این کتاب نیز حاوی مجموعه مقالاتی است که مینورسکی در مجلات معتبر لاتین در مورد کُرد و کردستان به چاپ رسانده است. این مقالات تحت عناوینی چون، کُرد، کردستان، سلیمانیه،

1. Vladimir. f. Minorsky

2. London univercity

۳. مینورسکی، ولادیمیر (بی‌تا)، ریشه‌های کُردشناسی و چند مقاله کُردشناسی، سلیمانیه: ترجمه نجاتی عبدالله، انتشارات بیر و هوشیاری (ی.ن.ک).

۴. مینورسکی، ولادیمیر (۲۰۰۶م)، مینورسکی و کورد، ترجمه انور سلطانی، اربیل: چ ۲، چاپخانه وزارت فرهنگ.

گوران، جاف، سندج، کرمانشاه، کردند، اهل حق و... نوشته شده‌اند و مترجم پس از گردآوری، آنها را ترجمه کرده و تحت عنوان مینورسکی و کورد به چاپ رسانده است.

- مینورسکی، فلادیمیر (۱۹۸۴ز)، کورد، وه رگیرانی به عه ره بی مارف خه زانه دار، وه رگیرانی به کوردی حه مه سه عید حه مه که ریم، هه ولیر، چاپخانه زانکوی سه لاجه دین.^۱
این کتاب نیز یکی از مقاله‌های مفصل مینورسکی در مورد کردها است که در آن به تاریخ، آداب، رسوم، عقاید و آیین‌های رایج در کردستان پرداخته است. تحقیقات مینورسکی در مورد عقاید اهل حق از برجسته‌ترین کارهای او در حیطه تاریخ عقاید و آیین‌های کردستان است. این کتاب تحت عنوان کُرد توسط حبیب‌الله تابانی به فارسی ترجمه شده و در نشر گستره در سال ۱۳۷۹ شمسی، در تهران به چاپ رسیده است.

محمدعلی سلطانی

استاد محمدعلی سلطانی متولد ۱۳۳۶ خورشیدی در کرمانشاه است. تحصیلات متوسطه را در کرمانشاه به پایان رساند و همزمان با تحصیل متداول، از محضر استادان آن سامان بهره‌مند شد و در نهایت از استاد سیدطاهر هاشمی و استاد حاج سیدمحمد شیخ‌الاسلام (استاد ممتاز دانشگاه تهران و شیخ‌الاسلام کردستان) به دریافت گواهی و اجازه رسمی نائل گردید. پژوهش‌ها و تحقیقات وی در تاریخ، فرهنگ و آداب و رسوم منطقه کرمانشاه و فرقه‌های مذهبی رایج در این سامان، بی‌نظیر است. با تلاش و همت این پژوهشگر نامور است که امروزه بسیاری از ناگفته‌ها و گره‌های کور تاریخ ناحیه کرمانشاه در دوران اسلامی و معاصر، برای ما روشن شده است. نوشته‌ها و تحقیقات این دانشمند شهیر کُرد، در حوزه مورد بحث این رساله، بسیار به من یاری رساند و انجام این کار بدون راهنمایی‌های وی به ثمر نمی‌رسید. از آثار وی که مرا در این پژوهش یاری رسانده است می‌توان به موارد زیر اشاره کرد؛

- سلطانی، محمدعلی (۱۳۸۰ش)، تاریخ تشیع در کرمانشاه (۶ و ۷)، تهران: چ ۱، مؤسسه نشر فرهنگی سها.

دو جلد از مجموعه کتاب‌های سلطانی، تحت عنوان تاریخ مفصل کرمانشاهان، تاریخ تشیع در کرمانشاه هستند. سلطانی در این مجموعه به‌طور مفصل تاریخ مناطق کردنشین کرمانشاه، از ابتدا تا

۱. مینورسکی، ولادیمیر (۱۹۸۴م)، کُرد، ترجمه به عربی معروف خزانه‌دار، ترجمه به کردی محمد کریم محمد سعید، اربیل: انتشارات دانشگاه صلاح‌الدین.

عهد حاضر را نگارش کرده است و در دو جلد از این مجموعه (جلد ۶ و ۷)، کیفیت ورود افکار شیعی به کرمانشاه و چگونگی گرایش مردم کُرد این خطه به پذیرش آن را مورد تحلیل قرار داده است. گسترش افکار شیعی در قرون نخستین اسلامی، اسکان علمای شیعی در این خطه و تاریخ ساخت بناها و مظاهر شیعی در این منطقه، از مهم ترین بخش های کتابند که نویسنده با بررسی اسناد فراوان تاریخ محلی، بدان پرداخته است. معرفی خاندان ها و علمای شیعی معروف که در خلال سفرهایشان به عتبات عراق در نواحی جنوبی کردستان، به خصوص کرمانشاه اقامت یافته و در تبلیغ مذهب تشیع در این خطه کُردنشین فعال بوده اند، بیشترین قسمت های این اثر مؤلف را تشکیل می دهند. سلطانی با مراجعه به اسناد و منابع تاریخ محلی منطقه و گاه تحقیقات میدانی خود در تماس با خاندان های مذهبی مقیم شهرهای کرمانشاه، چگونگی اقامت این علما و خاندان های مذهبی در این منطقه را ردیابی می کند. سپس خدمات ایشان در تأسیس مساجد، حسینیه ها، تکایا، مدارس علوم دینی و سایر نمادها و مظاهر شیعی را شرح می دهد. بدین ترتیب نقش تاریخی هر یک از این علما و خاندان ها در گسترش مذهب تشیع در مناطق کُردنشین جنوبی ایران را مشخص کرده و تأثیر این عامل در رشد مذهب تشیع در منطقه را بیشتر از هر عامل دیگر معرفی می کند.

- سلطانی، محمدعلی (۱۳۷۳ش)، قیام و نهضت علویان زاگرس یا تاریخ تحلیلی اهل حق، تهران: چ ۱، مؤسسه نشر فرهنگی سها.

این اثر، تاریخ ظهور آیین یارسان در مناطق کردستان است. نویسنده با بررسی اسناد تاریخی، ریشه آیین یارسان را به مذاهب باستانی ایران همچون زرتشتی، زروانی و مانوی می رساند و در دوران اسلامی مناسبات ایشان را با فرقه های غلات شیعی همچون کودکیه و کُردشاهیه نشان می دهد. دوران ظهور شاه خوشین، معروف به مبارک شاه علوی در لرستان و فعالیت های مذهبی او در کردستان، در اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم هجری، دوران ظهور سلطان سیداسحاق برزنجی در قرن هشتم هجری و ظهور دیگر بزرگان اهل حق و تأثیر آنان در انتقال این آیین تا عصر حاضر، مهم ترین قسمت های کتابند. دلایل نزدیکی آیین یارسان به فرق شیعی و رشد مظاهر شیعی در این آیین، نکات قابل توجهی هستند که در روند کار از آنها استفاده شده است.

- سلطانی، محمدعلی (۱۳۸۱ش)، تاریخ خاندان های حقیقت، مشاهیر متأخر اهل حق در کرمانشاه، تهران: چ ۲، نشر فرهنگی سها.

دومین اثر سلطانی در مورد آیین یارسان را می توان بخش دوم کتاب قبلی او به شمار آورد. نویسنده در این کتاب، خاندان های اصلی اهل حق در مناطق کردستان را معرفی می نماید و

وظیفه ایشان در رهبری مذهبی مردم اهل حق را نشان می‌دهد. معرفی مراکز اصلی تبلیغ خاندان‌های مشهور اهل حق و حوزه جغرافیایی تبلیغ این خاندان‌ها، اهداف اصلی نویسنده در خلق این اثر است. مشخص کردن ارتباط گروه‌های مذهبی اهل حق با مذهب تشیع اثناعشری و معرفی نزدیک‌ترین این گروه‌ها به تشیع و شرح مراسم، آداب و رسوم و عقاید مذهبی این گروه آیینی، از دیگر بخش‌های این کتابند که مرا در تکمیل این کتاب یاری رساندند.

- سلطانی، محمدعلی (۱۳۸۰ش)، تاریخ تسنن در کرمانشاه به انضمام احوال و آثار علما و عرفای دینور، تهران: چ ۱، مؤسسه نشر فرهنگی سها.

سلطانی در این کتاب، دلایل گسترش مذاهب اهل سنت، به خصوص مذهب امام شافعی رحمته‌الله از ابتدا تا عصر حاضر را در مناطق کرمانشاه به اختصار توضیح می‌دهد و فراز و فرودهای این مذهب و تعامل آن با بسط مذاهب دیگر در این خطه کردنشین را شرح می‌دهد. معرفی علمای اسلامی خطه کرمانشاهان از ابتدای ورود اسلام به شهرهای استان و نقش آنان در بسط مذاهب اسلامی، به خصوص مذهب امام شافعی رحمته‌الله، اهداف اصلی کتابند که خط سیر تاریخی آن مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. اقامت دوباره گروه‌های اهل سنت در کرمانشاه در اواخر دوران قاجار و اوایل دوران پهلوی و تأسیس مساجد اهل سنت در این شهر و رشد جمعیت شافعی‌مذهبان در این منطقه کردنشین، از بخش‌های دیگر کتابند که نگارنده را در تکمیل این پژوهش بسیار یاری رسانده‌اند.

- سلطانی، محمدعلی (۱۳۸۰ش)، تاریخ تصوف در کرمانشاه به انضمام پیشینه سلاسل و فرق صوفیه در غرب ایران، تهران: چ ۱، مؤسسه نشر فرهنگی سها.

تحلیل زمینه‌های ورود تصوف به کردستان و معرفی صوفیان فعال در نشر عقاید طریقتی در نواحی کردنشین کرمانشاه، بخش‌های ابتدایی کتاب را تشکیل می‌دهد. معرفی طریقت‌های معروف صوفیه در میان کردهای سنی مذهب و طوایف کُرد شیعی خطه کرمانشاهان و بررسی نقش طریقت‌های صوفیه در بسط مبانی شیعی در میان مردم کُرد این سرزمین، از مهم‌ترین قسمت‌های کتاب هستند که در تحلیل گرایش‌های مردم کُرد در نواحی کردستان جنوبی، مراجعه به آن سودمند است.

این سه دانشمند شهیر (مینورسکی، بروین سن و سلطانی) برجسته‌ترین محققانی هستند که در خصوص تاریخ نشر عقاید، آیین‌ها و مذاهب رایج در کردستان کتاب‌هایی را تألیف کرده‌اند و تحقیقاتشان در حوزه تاریخ نشر آیین‌ها و عقاید مذهبی در کردستان، اساس کار پژوهشگران بعدی

بوده و هستند، هرچند کاستی‌های بسیاری در خصوص دلایل انتشار تشیع در کردستان در پژوهش‌های ایشان وجود داشت. اما تنها بضاعت موجود در حیطه بحث، همین‌ها بودند که چراغ راهی برای پیشبرد این تحقیق قرار گرفتند و رد پای استفاده از آثار و تحقیقات ایشان در بیشتر فصل‌های این کتاب دیده می‌شود. در پژوهش‌های مینورسکی و بروین سن، تمامی نواحی کردستان در معنی عام آن، اساس قرار گرفته‌اند. آنها در خصوص تاریخ نشر مذاهب و آیین‌های رایج در کردستان تحقیقات ارزنده‌ای انجام داده‌اند. اما به دلیل نگاه ایشان از بیرون اوضاع اجتماعی و فرهنگی کردستان و دامنه وسیع حوزه جغرافیایی در تحقیقاتشان، گاه به بیراه رفته‌اند و نظراتی سطحی در خصوص عقاید و مذاهب رایج در کردستان ارائه داده‌اند. در مورد سلطانی وضع کاملاً فرق می‌کند. تحقیقات این پژوهشگر شهیر کُرد در حیطه نشر عقاید و مذاهب اسلامی در کردستان عمیق است. اما مشکل کار، محدود بودن حوزه تحقیقات او به ناحیه‌ای کوچک از مناطق کردستان؛ یعنی کرمانشاه می‌باشد که تعمیم آنها به تمامی نواحی کردستان را با مشکل مواجه می‌سازد. برای تکمیل این کار، بارها و بارها به کتاب‌ها و نوشته‌های این سه محقق مراجعه کردم و با تنقیح و مقابله نظراتشان با آرا و نظریات دیگران و وضع موجود در کردستان، پژوهش خود را به پیش بردم. حاصل کار کتاب فراروست که امید دارم اساس کاری مطمئن و مستند برای پژوهش‌های بعدی در تاریخ نشر عقاید و آیین‌های رایج در کردستان باشد.

هانری فیلد، لیرخ، واسیلی نیکیتین، رشیدیاسمی، توماس بویس، جمال نه به ز، بابامردوخ کردستانی، میرزا شکرالله سنندجی، صدیق صفی‌زاده و محمدامین زکی بک از دیگر نویسندگان و محققانی هستند که در تألیفات خود به آیین‌ها، مذاهب و آداب و رسوم کردان — هرچند به صورت محدود — اشاراتی داشته‌اند که مراجعه به آنها جهت تحلیل و ردیابی عقاید و مذاهب شایع در کردستان، سودمند است.

بررسی و نقد منابع تحقیق

اگرچه با این عنوان و در چهارچوب موضوع این پژوهش، کتاب یا مقاله مستقلی نوشته نشده است و یا اینکه در خلال بررسی‌های نگارنده در این مدت، یافت نشد، اما با مراجعه به اسناد، کتاب‌ها و مقالات منتشر شده به زبان‌های مختلف در موضوع تاریخ، آداب و رسوم اجتماعی، فرهنگی و آیینی در کردستان، می‌توان مطالب مورد نیاز، جهت تحلیل موضوع را جمع‌آوری کرد. عدم نگارش کتاب یا پژوهشی مستقل در این موضوع را در کمبود تحقیقات علمی در مورد کُرد

و کردستان باید جستجو کرد؛ زیرا به دلیل پراکنده بودن مناطق کردستان در پنج کشور، پژوهشگری که در این حیطه تحقیق و بررسی کند، افزون بر مراجعه به اسناد و منابع جستجو و گریخته به زبان‌های مختلف — در باب تاریخ فرهنگ و تمدن کردها — باید بر تحقیقات میدانی نیز تکیه داشته باشد تا پژوهش خویش را به سامان برساند. این امر، کار را برای پژوهشگران سخت کرده و همین عامل، کمبود تحقیقات را در این حوزه موجب گشته است.

منابع مورد استفاده در این پژوهش، شامل منابع اصلی و نیز تحقیقات گوناگون داخلی و خارجی به عنوان منابع دست دوم است. اهمیت این منابع، بسته به نوع ارتباطی است که این منابع با موضوع پژوهش دارد، به این صورت که گاه یک منبع با توجه به موضوع کتاب و ارتباط آن با فصلی از آن، به مثابه منبع دست اول برای همان فصل از کتاب محسوب می‌شود و ممکن است برای دیگر فصل‌ها از اهمیت کمتری برخوردار باشد. از این رو قرار گرفتن منابع در ردیف دست اول و دست دوم، بسته به موضوع آنها و نوع ارتباط آنها با موضوع این کتاب است. از مهم‌ترین منابعی که در تکمیل این تحقیق مرا یاری رسانده و در پیشبرد آن، تأثیر داشته‌اند می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

کتاب‌ها

کتاب‌های فارسی

- مردوخ کردستانی، شیخ محمد (۱۳۵۱ش)، تاریخ مردوخ (تاریخ کرد و کردستان و توابع)، به اهتمام فخرالدین غریقی، سندج: چ ۳، کتابفروشی غریقی.
- شیخ محمد مردوخ، ملقب به آیت‌الله مردوخ کردستانی (۱۲۵۶-۱۳۵۴ش)، امام جمعه کردستان در عهد قاجار و پهلوی و شاهد و شرکت‌کننده در بسیاری از حوادث تاریخی و رویدادهای اجتماعی و سیاسی دو قرن اخیر کردستان ایران بود. وی در شهر سندج متولد شد. پدرش منصب امام جمعه سندج را بر عهده داشت و اجدادش از مشایخ و علمای شهر منطقه بودند. به دلیل نبوغ فراوانش در تحصیل علم، با مرگ پدرش در سن دوازده سالگی به عنوان جانشین پدر، عهده‌دار امامت جمعه سندج گشت. آشنایی مردوخ با زبان‌های عربی و انگلیسی موجب شد تا وی بتواند با تحولات فرهنگی و اقتصادی آن برهه از زمان تاریخ ایران و جهان آشنا شود. در سن سی سالگی ماشین چاپی به شهر سندج آورده و روزنامه اتحاد را در این دوران منتشر کرد. شیخ محمد مردوخ در حوادث مشروطه کردستان و حوادث سال‌های پس از آن، نقش مهمی داشت. مجموعه آثار انتشار یافته و یا